

Акматова А.Б.
К.Карасаев атындагы
Бишкек гуманитардык университети
г.Бишкек, Кыргызстан

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ЗООМОРФИЗМДЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ

Аннотация: Бул макалада кыргыз тилиндеги зооморфизмдердин жасалышы жана колдонулушуна арналган. Адамдар менен жаныбарлар мамилеси кыргыз элиндеги пир, кудай, колдоочу түшүнүгү менен байланышат. Адамдардын тигил же бул уруунун, жаныбарлардын пайда болушун, тегин айрым жаныбарлар, өсүмдүктөр менен тикеден-тике байланыштуу түшүндүрүү, анын ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө ишенүү өзгөчөлүгү болуп саналат.

Өзөктүү сөздөр: зооморфизм, тамсил, тотемизм, салыштыруу, образдуу, көркөм, эмоция.

Бул эмгек азыркы кыргыз тилинде адамдардын сапатын, мүнөзүн билдирүүчү зооним сөздөрдүн метафоралык өтмө маанилерине арналат. Мындай сөздөр татаал мааниде болуп, көбүнчө адамдын мүнөзүн баалоого пайдаланат. Ошону менен зооним аркылуу адамдын белгисин аныктоодо ар бир тилде ар башка берилиши мүмкүн. Зооморфизмдердин эң башкы милдети – адамдын мүнөзүндөгү же тышкы белгилериндеги кандайдыр бир сапатты жаныбарлардан адамдарга оодаруу.

Тамсил жана зооморфизм. Көп кырдуу турмушубузду чагылдыруунун адабий жанрынын бири тамсил болуп эсептелет. Болгондо да куйкалагыч оту, ачуу тили бар жанр. Тамсил адабияттын башка жанрларынан өзүнө таандык спецификалык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат. Анткени андагы катышкан «каармандар» прозадагы, драмадагы, поэзиядагы кадимки адамдар эмес, жаныбарлар, канаттуулар жана ар түрдүү предметтер. Булардын символикалык образы аркылуу турмушубуздагы ар түрдүү кемчиликтерди, адамдардын иш аракетиндеги жаман адаттарды аллегориялык түрдө сындайт.

Тамсилдик каармандар – жан-жаныбарлар түпкүлүгү адамдар менен кандаш, тектеш турушат, андыктан да алардын тамсил жанрына кирип барышы, ал жерде адамдарды туюндуруп калышы табигый нерсе. Кыргыздар адамдарды салыштырууда, ылакап ат берүүдө жаныбарларды көп пайдаланат. Кадимки эле конкреттүү адамды - кыргыздар «Аюу», «Кашкулак», «Бүргө», «Карышкыр» ж.б. деп ат коюп алгандыгын ар бир айылдан жолуктуруп жүрөбүз жана ошол адамдардын пейил-куюлбу, өңү-түсүбү, же башка нерселериби тигил жаныбарларга чын эле бир аз болсо да окшоп кетет.

Адамдар менен жаныбарлар мамилеси кыргыз элиндеги пир, кудай, колдоочу түшүнүгү менен байланышат. Жазуучу Кеңеш Жусупов: «Кыргыз элинде байыртадан макал сөз келет: «Пейли жакшы кем болбойт, пири болбой эл болбойт». Эл аны Теңирчилик доорунан бери айтып келген. Ал пирлер өздөрүнөн мурда адамдын өмүрүн, амандыгын, сырткы коркунучтан, балээден күрөш менен коргойт» - деп, эл арасында жүздөй пирлер болгонун айтат жана өзү 54 нерсенин пирин санап берет. Алардын ичинен жаныбарлардын пирлери: малдын пири –Малабай, кийиктики-Ак байбиче (Кайберен), жыландыкы –Шаймерден,

уйдуку –Заңги Баба (Заңги Ата, Үзөңгү Баба, топоздуку- Ак Мүйүз, чычкандыкы –Чие-Ата, иттин пири – Кумайык, койдуку - Чолпон-Ата, жылкыныкы –Камбар Ата, төөнүкү - Ойсул Ата, эчкиники –Шыйпаң Ата (Чычаң Ата), алгыр куштардыкы –Алп кара куш (Буудайык, Чегир баян), күлүктүкү – Дулдул (Желмаян), курттуку –Кара Чаян. Чегирткеники –Черте Баян, кумурсканыкы – Кумпа Баян, суурдуку-Солтон Мерген. Мына ушул пирлер Адам менен табият жан-жаныбар байланышын абдан терең түшүндүрүүчү фактор болуп алар элдик эпикалык жана дидактикалык философияга да изин калтырган. Мисалы «Манаста» Манасты «көксөө куйрук көк бөрү» коштоп, ага карата «көк жал» эпитети колдонулат, урушта баатыр «*көк жолборс дөбөт бөрү*» болуп кетет. Жаш чагында *бөрүлөрдү* кууп барып кырк чилтенге жолугат, алардын башчысы *бөрү* болуп чыгат, баатырдын айланасында анын минген *аты Аккула, ити Кумайык* болот. «Эр Төштүк» эпосундагы башкы каармандын аты *Чалкуйрук* кадимки адамдай сүйлөйт ж.б.

Жаныл Мусаева түзгөн «Кыргыз эл тамсилдери» деген китепке бардыгы болуп 31 тамсил кирген, алар XX кылымдын 20-40-жылдарынын аралыгында жазылып алынган, булардын бир тобу Тоголок Молдонун тапшырган кол жазмаларынан алынгандыктан аларды жазгыч акын өзү да иштеп чыккан деп айтууга болот. Негизи элдик тамсилдердин качан, кандайча пайда болгондугун аныктоо кыйын, жомоктор жана макалылакаптар сыяктуу эле фольклордун байыркы жанрларынын бири экендигин божомол менен айтуу мүмкүн. Жогорудагы китепке кирген элдик 31 тамсилдин каармандары -*Түлкү* (11 тамсилде), *Карышкыр-3*, *Аюу-3*, *Эчки-(Улак)-3*, *Кой (Козу)*, *Арстан*, *Торгой*, *Уй (Торпок)*, *Мышык*, *Ит*, *Каркыра -2* ден *Чапкене*, *Ташбака*, *Кыргый*, *Үкү*, *Карга Төө*, *Жолборс*, *Турумтай*, *Сагызган*, *Теке*, *Эшек*, *Булбул*, *Чиркей* 1 ден тамсилде башкы каарман катары катышат. Демек кыргыздар тамсилдеринде өздөрү жакшы билген жана күнүмдүк турмушунда кездешкен жаныбарлардын образына кайрылган. Улуттук өзгөчөлүк дал ушул нерсе менен байланышат, мисалы, *Чочко*, *Рак*, *Чиркей*, *Аары*, *Кандек*, *Таранчы*, *Көпөлөк*, *Өрдөк*, *Каз*, *Ак куу* сыяктуу жаныбарлар орус тамсилчилеринин чыгармачылыгында кенири учураса, индиялыктарда *Пил*, *Маймыл*, *Жылан*, *Крокодил* сыяктуу каармандар арбын кездешет. Мал жандуу эл болгондуктан кыргыз элдик там-

силдеринде малдар жана алардын душмандары - жырткычтар, алгыр куштар - тамсилдердин башкы каармандарына айланышкан.

Молдо Кылыч «*Канаттуулар*» казалынан соң ошонун изи менен «*Бүркүттүн тою*» («*Буудайыктын тою*» деп да аталат) деген поэмасын жазган. Демек мында «ар уруктун баарысы эрки менен болгондо» деген саптар менен эле адамдар коому эске келет. Ошол эле кезде *булбулдун* чечендиги, *бүркүттүн* баатырлыгы да жаныбарлардын адамдардын сапатын (чечендигин, баатырдыгын) алып жүрүшү менен мүнөздөлүп, окуя адам коомуна жакындаштырылышынан алдын ала кабар айтат.

Тотемизм жана зооморфизм. Тотемизм — уруучулук коомдогу диний ишенимдердин жана каадалардын жыйындысы, диндин байыркы формасы. Анын негизги өзгөчөлүгү катары адамдардын тигил же бул уруунун, жаныбарлардын пайда болушун, тегин айрым жаныбарлар, өсүмдүктөр менен тикеден-тике байланыштуу түшүндүрүү, анын ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө ишенүү болуп саналат. Тотемдик түшүнүктөр уруулук коом үчүн гана мүнөздүү болгон. Ошондуктан, тотемизм байыркы убакта дүйнөдөгү көп элдерге тарап, алардын материалдык жана маданий турмушуна өз таасирин тийгизген. Бир тотемдин тукуму делинип эсептелген уруу же топ өз ич ара кыз алып, кыз беришпейт. Кээ бир элдер тотем жандыктын этин жешпейт. Тескерисинче, айрым элдерде тотем жандыктын эти касиеттүү күч-кубат берет деген ишеним бар. Мына ушундай көз караштардын түрк, моңгол, иран урууларындагы чагылдырылышына *жылкы, бука, ит, бөрү, төө, бугу, буура, короз* жана башкалар жаныбарлардын култугу менен тыгыз байланышкан. Байыркы чыгыш түрк — Орхон-Эне-Сай жазууларында кыргыз жана башка түрк элдери тарабынан тотем катарында урматталган жаныбар *илбирс* менен *карышкыр* жана башкалар жаныбарлар айтылат. *Бөрү* байыркы көк түрктөрдүн тотеми болгон И. Бичурин белгилейт. Ал эми бул салттуу тотемдик түшүнүк «*Манас*» эпосунда да колдонулат. Эпостун башкы каарманы *Манастын* туруктуу эпитеттеринин бири «*көк жал*», «*көк бөрү*» болуп берилет. Кошойдун «кыргыздарды кырк уруу бөрү» сыпатында мүнөздөшү, *Манастын көк бөрү* болуп кубулган кырк чилтенге жолугушу, анын батасын алып, дамамат колдоого ээ болуп жүрүшү өндөнгөн мотивдер байыркы тотемдик ишеним эпостун жалпы мазмунуна, көркөмдүк деңгээлине, образдык системасына белгилүү таасир тийгизгенин күбөлөйт. Түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин эпикалык эстеликтеринин баарында, анын ичинде «*Манаста*» оор акыбалда калган каармандарга жана башкалар бардык эле баатырларга адамча сүйлөп, кеп-кеңешин айткан акылдуу аттын образы эң эле кенен тараган. Аттын куйрук-жалы, көкүлү, эти адамдарга күч-кубат, кайрат берчү касиетке эгедер тумар (көз тумар) катары кызмат өтөйт. Кыргыздардын түшүнүгүндө, көз карашында тотемизм туруктуу түрдө орун алып, фольклордук чыгармалардан эпос, жомок, санжыра, уламыш өңдүү жанрларында, алардын идеялык-тематикалык мазмунунда чагылган. Тотемдик ишеним, көз караштардын, образдардын өзүнчө бир катмары «*Манас*» эпосунда да жолугат.

Кыргыздардын кайберенге, кийиктердин пири кайыптын, колдоочулук мүмкүнчүлүгүнө ишенүүсү башкы каарман *Манастын* образында да колдонулат. Эпостун «Семетей» бөлүмүндө да кайыптын, кайберендин колдоочулук милдети өзүнчө бир чоң ынтаа, күчтүү

пафос менен берилет. Мында адам баласы менен жаныбарлар дүйнөсүнүн ортосундагы биримдик, алака чоң философиялык жалпылоого көтөрүлүп чыгат. Маселен, *Семетей* менен *Чыйырдыны* алып Букарга качып бара жаткан жолдо ыйык Байтерекке токтогондо тотемдик дарактын жана Бугунун колдоо көрсөткөн учуру эпосто мындайча сүрөттөлөт:

Атасынан баласын
Колдоп эле жүргөн пири экен,
Ошондо он эки айры ак бугу,
Чуркап жетип келди эле,
Бешиктеги беренин —
Семетейди көрдү эле.
Эмчегин берип ал бугу,
Мойнун гана бөлөк буруптур,
Бу баланын өзүнө
Эмчегин берип туруптур
(*Саякбай Каралаев, «Семетей», 1. 52*).

Бугу жөнүндөгү бул байыркы түшүнүк көп кылымдардан бери сакталып келаткан болууга тийиш. Кыргыздардын Ысык-Көлдө жашаган бугу уруусу өзүнүн чыгыш тегин бугудан алып, аны урматтап, ыйык эсептегени байыркы тотемдик түшүнүктүн калдыгы. Эпикалык башкы каармандардын минген аттары, тулпарларынын күлүктүгү, чыдамкайлыгы, акылдуулугу, адамдын ишенимдүү жолдошу катарында сүрөттөлүш сапаттары, артыкчылыктары да дал ушул тотемдик нукта түшүндүрүлөт. Атап айтканда, эпостогу *Манастын Аккула, Тайбуурул, Чубактын Көгала*, тулпарларынын туулушу, артыкчылыгы кайып менен тикеден-тике байланышта интерпретацияланат.

Тотемдик көз караштардын калдыктарынын бир көрүнүшү катары жылкы, төөнүн пирлерин, алардын кысталыш учурда ээлерин коргоп жардам бергендигин көрсөтсө болот. Ошондуктан, эпикалык баатырлар *Манас* көчкөндө, душмандарды жеңгенде ырымдап жылкы атап, Камбарбозду курмандыкка чалышат. Демек, малчылык менен оокат кылган адамдар үйүрдөгү мыкты жылкыларын Камбар ата, Камбар боз деп атоо салтка айланып калган. Мына ушундай эле түшүнүктү, тотемдик колдоочулукка ишенүү салты төөгө, уйга, койго таандык кылып сүрөттөө мотиви эпостук окуялардын жүрүшүндө көп эле жолу жолугат.

Эпостогу терс каарман Эсенкандын *Манас* баатырдын колунун келе турган жолуна куу кулжа, куу түлкү жана куу өрдөктү кароол коюшу жана зоогонистикалык жана антропоморфтук касиеттердин эришаркак берилиши, алардын өзгөчөлүктөрү кандайдыр бир деңгээлде тотемдик ишенимдердин натыйжаларынын көркөм иштелиши катарында кабыл алынат. Кумайыкты иттин пири, колдоочусу катары кабыл алуу жана анын кереметтүүлүгүнө, ыйыктыгына ишенүү салты кыргыздардын аң-сезиминде бекем орногон.

Табылган күчүккө Бакайдын Кумайык деп ат коюшу жана аны багуунун жол-жоболорун кыргыздардын итке болгон тотемдик ишеними жатат. Байыркы кыргыздарда орун алган тотемдик ишеним боюнча «*Кумайык* иттен эмес жорудан туулат, ал үч күнгө чейин күчүк түрүндө жатат, үч күнгө чейин адам таап албаса, ал кушка айланып кетет» деген элдик түшүнүк бар жана аны багып, тарбиялап өстүрүү жөрөлгөлөрү жөнүндөгү көз караштар поэтикалык формада эпостон орун алган. Ошондой эле баатырдык эпостун эволюциялык өнүгүшүнүн кийинки этаптарында мурунку тотем — жырткыч айбандар менен кыраан куш-

тардын аттары каармандардын кыймыл-аракеттерин туюндуруучу көркөм каражаттардын милдетин аткарып калган.

Жыйынтыктап айтканда сөз жана анын маанилеринин өзүнө дал келе турган өтмө же образдуу экспрессивдүү маанилери пайда болуп турат. Андай маанилер көбүнчө кептик коммуникативдик колдонууда ачык байкалат. Сөз маанисинин биригиши, образдуулукка, контексте көркөм каражатка ээ болуп отурушу семантикалуулугун арттырып, айрым бир маанилердин активдешүүсүнө өбөлгө түзөт.

Адабияттар

1. Арнольд И. В. Интерпретация художественного текста: Типы выдвигения и проблема экспрессивности. // Экспрессивные средства английского языка. – Л.: Просвещение, 1975. – С. 11-20.
2. Касымбеков Т. Сынган кылыч. Б.:Кыргызстан, 1998.-712б
3. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. -Б., 2001.
4. Өскөналы Э. Кудай сүйгөн Куйручук. // Добулбас. 28.06.2011.
5. Телия В. Н. Вторичная номинация и её виды // Языковая номинация. – М.: Наука, 1977. – С. 129-221.